

Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához

(Az /r/ → [j] hanghelyettesítés)

„Nem jó — jó!” — válaszolja a gyerek, és arra céloz, hogy ő nem a *jó*, hanem a *ló* szóra gondolt. Mivel szó kezdetén az /l/-t is [j]-nek ejti, a kérdéses tartalmú szavak szemantikai különbségét tanácstalan kézmozdulatok kíséretében igyekeznek szüleivel érzékeltetni.

1. A gyermeknyelvi hanghelyettesítés a nyelvi fejlődés meghatározott szakaszának kényszermegoldása. A kisgyerek kezdeti szűk szókincsének elemeit is beszédelemek, hangok releváns különbözőségei alapján különbözteti meg, azaz fonémákat használ, amelyek — a felnőttekéhez viszonyítva korlátozott számú — rendszert alkotnak (vö. TRUBETZKOJ 1939/1958.). A bevezetőben említett példa azonban nemcsak azt mutatja meg, hogy a kisgyerek hangok különbözősége révén jelentéseket különít el, hanem azt is, hogy a saját maga által alkalmazott (az /l/-t [j]-vel megjelenítő) rendszere mellett tisztában van a felnőttek nagyobb rendszerével. Tudja, hogy az ő kérdéses szavában a [j] egy /l/ fonémának felel meg.

A hanghelyettesítés jelensége két okkal van összefüggésben: a kisgyerek anatómiai és egyéb beszédképességet meghatározó adottságai a fejlődési szakasz elején lényeges tekintetben eltérnek a felnőttekétől; továbbá, szintén ezzel kapcsolatban: distinkció-igénye is kisebb, hiszen közlendőit nagyobb mértékben van módja egyéb, metakommunikációs megoldásokkal értésre adni.

Mindazonáltal az a tény, hogy a kisgyerek — hangzása szerint — ugyanarra a hangsorra „javítja” saját hibásan ejtett szavát, a fonémarendszer ún. pszichológiai realitásának egyik ritka bizonyítéka.

A kisgyerek nyelvi tevékenységében tehát két hangrendszer működik egyidejűleg: a beszédjelenség percepcióját anyanyelvének teljes fonémarendszere (S_r) alapján végzi el, saját beszédprodukciójában ezzel szemben olyan hangrendszert alkalmaz, amely ennek általa lesűkített változata (S_r'), s amelynek „fonémarendszer” mivolta bizonyos értelemben kétséges.

S_r és S_r' viszonya a kisgyerek beszédében a következő fontosabb szabályszerűséget mutatja.

(1) $S_r > S_r'$, S_r tehát nem tartalmaz olyan (fonemikus) elemet, amely S_r' -ben ne lenne meg.

(2) S_r egy egysége megjelenítheti S_r' két vagy több egységét is (Asztalos Réka ejtésében például mind az /r/, mind az /l/, mind pedig — természetesen — a /j/ is [j]-ben van képviselve).

(3) $S_r \neq S_r'$. Vagyis a kisgyerek által használt hangrendszer nem azonos valamiféle variánsrendszerrel. Először is határozottan fonemikus megkülön-

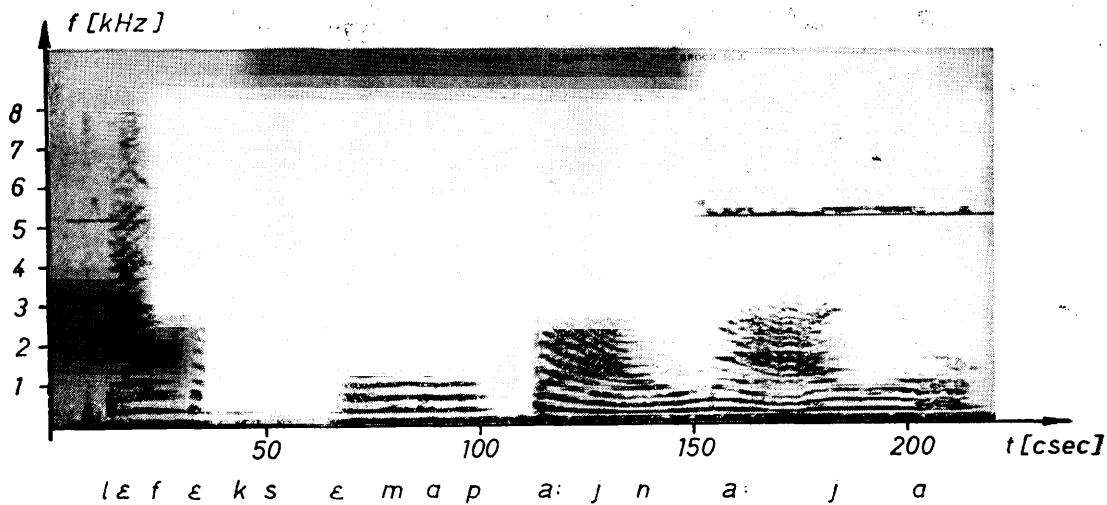
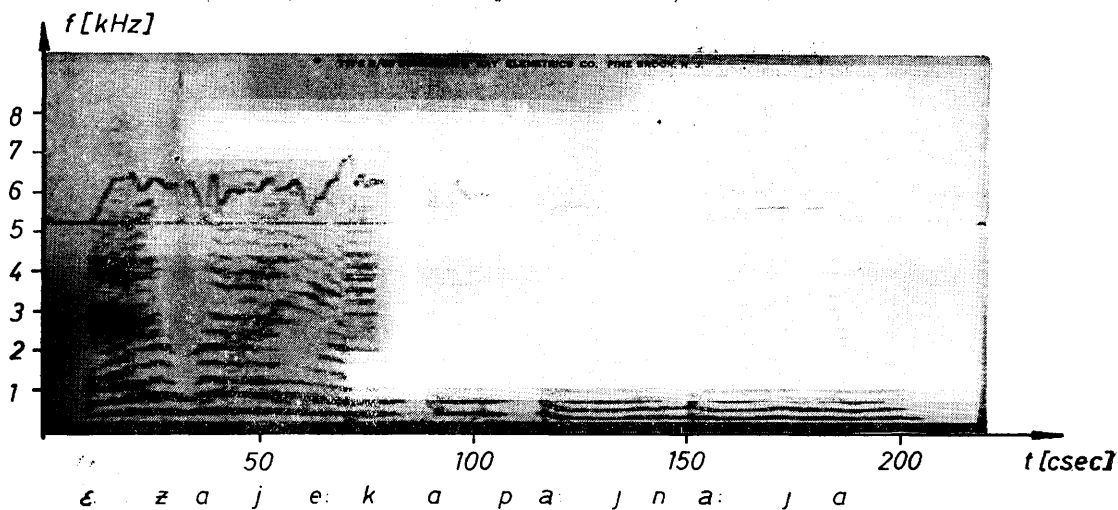
böztetésre szolgáló elemek rendszere, másfelől pedig egyes elemeinek aktualizálása ugyanúgy variánsokat eredményez és ejtésingadozásokat mutat, akárcsak a felnőttek nyelvének bármelyik fonémarealizációja.

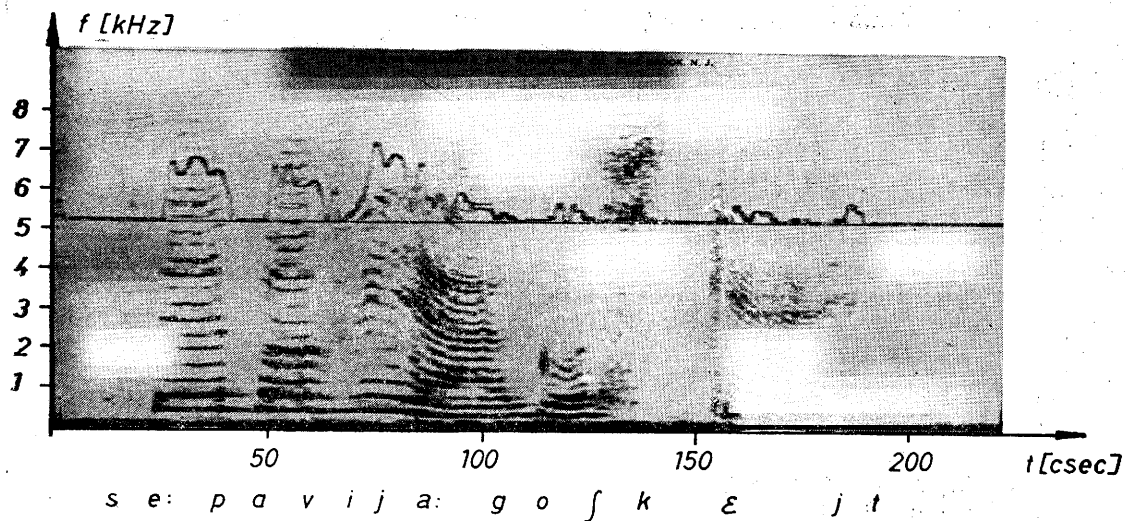
Az előbbi (3) értelmében S_r voltaképpen differenciálatlanabb, „archifonémarendszer”, a későbbi teljes rendszer — a nyelvkészség fejlődésének egy korábbi szakaszán kialakult — limitált állománya.

2. A gyerek által fokozatosan az S_r irányában bővített S_r állományában egyik legkésőbbi hangként az $/r/$ jelenik meg. A gyermek hangrendszerével foglalkozó szerzők következetesen „késői” hangnak minősítik (a magyar $/r/$ kialakulására vonatkozólag vö. VÉRTES JÓZSEF 1905. 13—7; BALASSA 1893. 134; VÉRTES O. ANDRÁS 1955. 16; S. MEGGYES 1971. 11). A PONORI THEWREWK (1871.) és mások, majd SCHULTZE által megfogalmazott, és a „Schultze-törvény” néven ismertté vált elv szerint (vö. VÉRTES O. ANDRÁS 1955. 13) az $/r/$ viszonylag késői megjelenése a gyerek hangrendszerében (vö. JAKOBSON 1949/1969. 80) annak következménye, hogy a z $/r/$ „nehéz” hang. Lássuk, mit jelent ez!

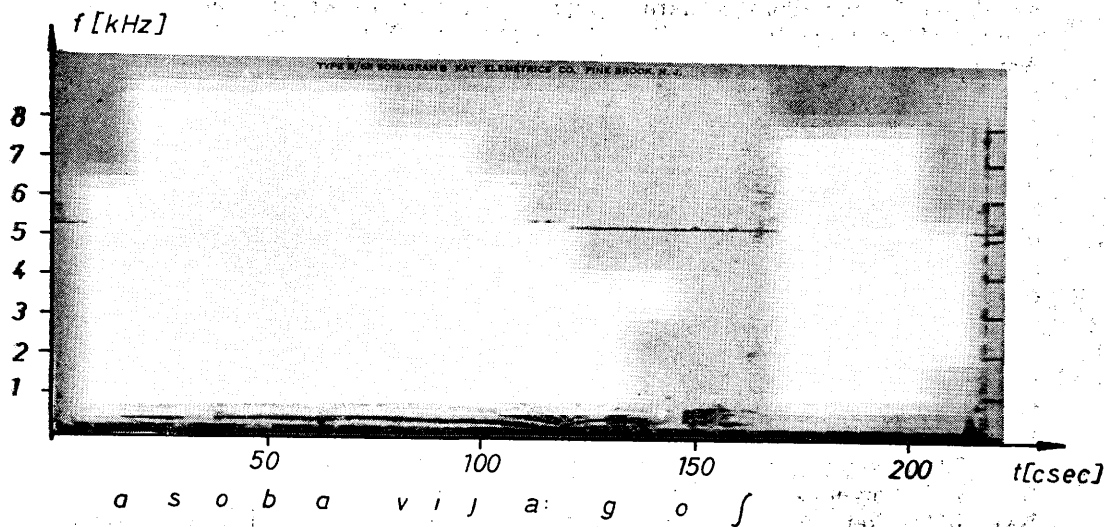
2.1. A nyelvi funkció ellátásának szempontjából voltaképpen értelmetlen a beszédhangok „nehéz”ségéről beszélni, hiszen a jelentésmegkülönböztetéseket ezek egymással egyenrangúan végzik el, függetlenül képzésük sajátosságaitól. Az aktuális beszéd folyamatban a beszélő az egyes beszédhangokat automatizált képzésmozzanatokkal sorakoztatja egymás után, így ezek — nyelvi szerepkörük megvalósításában — ejtéstényezőik diverzióit elrejtik, s csupán funkciójuk egyneműsége dominál. A teljes hangrendszer gyermekkori kialakulásának szakaszában viszont, tehát amikor a beszédhangok ejtése szükségképpen lényegesen kevésbé automatikus, az ejtési sajátosságok nagyon is előtérben vannak. Olyannyira, hogy egyes beszédhangok — képzésmozzanataik összetettsége miatt — nem is jelennek meg, hanem másokkal helyettesítődnek. Különösképpen áll ez az $/r/$ -re.

2.2. Az $/r/$ fonéma realizációja valamennyi mássalhangzó közül a legváltozatosabb ejtési arculatot mutatja az egyes nyelvekben. Az ajkaktól a glottisig úgyszólván bárhol kialakulhat. Lehet zöngés és zöngétlen, perdüléseinek száma változhat (a magyarban rendszerint egy, a finnban három vagy több), kiegészülhet réshangszerű mozzanatokkal (mint a csehben vagy a törökben), van palatalizált és kakuminális változata és így tovább (vö. LAZICZIUS 1944. 86—8). Egyes nyelvekben több fajtája is normatív (így például a németben). A magyarban az összes mássalhangzó közül a „leggyorsabb” hang: egyetlen perdülését 0.02—0.03 másodperces megszakítás jelzi a spektrumon. Mindez azonban még nem sokat magyaráz meg az $[r]$ nehéz voltából, hiszen egy-egy nyelv általában egy változatát használja, emellett például a zöngétlen zárhangok is meglehetősen rövid hangok a többihez viszonyítva, használatuk a gyerek számára mégis egyszerűbbnek mutatkozik. A valóságos ok az $[r]$ ejtésének egy kivételesen egyedi momentumában keresendő. Arról van szó, hogy míg valamennyi egyéb hang pontos beidegzések által előidézett izomműködés nyomán keletkezik, az $[r]$ -ben az izmok kontrakciója csak a képzés egyik része, amelyet az ejtés egész folyamatától némileg idegen tényező követ. A nyelvhegy elpattintása a szájpaplárról az izomtevékenység pillanatnyi kikapcsolásával, aerodinamikai — tehát mechanikus — hatások érvényesítésével egészül ki (jól követhető ez az ejtési szerkezet a többperdüléssel változatokban). Az $[r]$ ejtését az $[l]$ -étől éppen az különbözteti meg, hogy az utóbbiban a nyelvhegy visszacsapódása a szájpaplárról idegileg irányított izommoz-

1. ábra. A *Lefekszem a pájnája* mondat hangszíneképe2. ábra. Az *Ez a Jéka pájnája* mondat hangszíneképe

3. ábra. A Szép a vijágosek jé mondat hangszíne

4. ábra. Az A szoba vijágo mondat hangszíne

dulatként jelenik meg. Az [r] ilyenformán a beszédtevékenység (a beszédhangok folyamatos képzése) egészének szempontjából rendszeridegen öszszetevőt tartalmaz.

2.3. Asztalos Réka (3 év 10 hónapos) ejtésében három fonéma, az [r], az [l] és a [j] egy beszédhangban, [j]-ben esik össze. Az említett fonémák szóbeli helyzetétől függetlenül, egyformán [j]-ként jelennek meg. Az egyes fonémák realizációi között releváns ejtésbeli különbségek nincsenek (l. 1. és 2., illetőleg 3. és 4. ábra). Minden [j] — akár [j], akár [r] vagy [l] megvalósítása — ugyanolyan variánstípusokat mutat, tehát például elől képzett magánhangzók között az ajkához közelebb eső nyelvállással, hátul képzettek között a vélumhoz közelítő nyelvállással alakul ki. Mindezek arra mutatnak, hogy a kislány számára S_r teljesen szuverén rendszer.

Észrevehetően ugyanez a helyzet az említett fonémák hosszú megfelelőivel kapcsolatban. [j:] egyértelműen [j:]-t eredményez, s Réka a hosszú [r:] -t is következetesen [j:] -nek ejti, az [l:] -nek [j:] felel meg, amint ezt [l] → [j] alapján várjuk.

3. Az [l], [r] → [j] hanghelyettesítés tárgyalt gyermeknyelvi esete két további, általános tanulsággal szolgál.

3.1. JAKOBSON mind a nyelv, mind a nyelvet beszélő egyed fonológiai rendszerének kifejlődésében azt a közösen érvényes törvényszerűséget véli felfedezni (l. JAKOBSON 1949/1969. különösen 88—90), hogy ez a fejlődés egy differenciálatlan kezdőponttól a differenciált végpontig (a teljes rendszerig, S_r -ig) haladva először az élesebben ellentétes oppozíció, majd a fokozatosan kisebb mértékű kontrasztot képviselő oppozíciók kifejlesztésével következik be. Ebből egyébként az a szabályszerűség is szükségképpen adódik, hogy minden nyelvben először meg kell lenni bizonyos alapvető oppozícióknak ahhoz, hogy ugyanabban a nyelvben egyéb oppozíciók is előfordulhassanak. Mármost, ha ez így áll, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy minden nyelvben — éppen a legnagyobb kontraszt, vagyis a különbözőségek kvantitatív maximumai alapján — elsőként, illetőleg mindenképpen meglegyen az alapvető magánhangzó-háromszög: [a]—[i]—[u] és az alapvető mássalhangzó-háromszög: [p]—[t]—[k] (vö. JAKOBSON—HALLE 1968/1969. 51—3). Ami a magánhangzókat illeti, az újperzsa példája (amelyben egy [a]—[e]—[o] rövid és egy [a:]—[i:]—[u:] hosszú magánhangzórendszerrel van dolgunk) cáfolja ezt a — mind megokolásában, mind érvényesülésében igen, de kizárólagosságában nem helyes — elméletet. Másfelől, ha egyes mássalhangzók, mint az [r] is, nehéz vagy perifériális hangnak minősülnek, s emiatt későig nem jelennek meg a kisgyermek hangrendszerében, akkor ezek miért nem olyan elemekkel helyettesítődnek, amelyek — Jakobson terminusával — alapvetőnek számítanak? Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a jakobsoni elv mellett a teljes fonológiai rendszer kialakulásának folyamatában egy másik meghatározó tendencia is érvényesül, a nyelvhasználat korai szakaszának az a ténye, hogy a beszédprodukciónak kevésbé automatizált, a beszélő — nem tudatosan — fokozatosan számol az egyes hangok ejtésének összetett vagy kevésbé összetett voltával, nehézségi fokával.

3.2. A kisgyerek nyelvi tevékenységében saját rendszert használ, az S_r helyett S_r -t, a két rendszer meglétének azonban tudatában van. Nyelvi tevékenységének törvényszerűen meglévő szociális jellege mellett kifejleszti annak egyedi szféráját is, amelynek döntő szerepet ad.

E két szféra állandó megléte és szükségszerű egymásrautaltsága a nyelv más szintjein is megvan, azonosan fontos résztvevőként. Enélkül elképzelhetetlen lenne egybek mellett nyelvi normáról beszélni.

ASZTALOS GÁBOR—SZENDE TAMÁS

Hivatkozások

- BALASSA JÓZSEF, A gyermek nyelvének fejlődése. NyK. 23:1893, 60—73 és 129—44
- JAKOBSON, R., A gyermeknyelv hangtörvényei és helyük az általános fonológiában: Jakobson, R., Hang — jel — vers. (Szerk.: Fónagy Iván és Szépe György) Budapest, 1969. 74—90; eredetije: Les lois phoniques du langage infantin et leurs place dans la phonologie générale: N. Trubetzkoy, Principes de phonologie. Párizs, 1949. 367—79.
- JAKOBSON, R. — HALLE, M., Fonológia és fonetika: R. Jakobson, Hang — Jel — vers. (Szerk. Fónagy Iván és Szépe György) Budapest 1969, 11—65; eredetije: Phonology in relation to phonetics: Manual of phonetics. (Szerk.: B. Malmberg) Amsterdam, 1968. 411—49.
- LAZICZIUS GYULA, Fonétika. Budapest, 1944.
- S. MEGGYES KLÁRA, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. NytudÉrt. 73. sz. Budapest, 1971.
- PONORI THEWREWK EMIL, A gyermeknyelvről. Pest, 1871.
- TRUBETZKOY, N., Grundzüge der Phonologie. Göttinga, 1958. (első kiadása: 1939.).
- VÉRTES JÓZSEF, A gyermeknyelv hangtana. NyF. 22. sz. Budapest, 1905.
- VÉRTES O. ANDRÁS, A gyermek nyelve. Budapest, 1955.

Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung des Lautsystems im Kleinkindesalter

Lautersatz im Kleinkindesalter (wie z. B. //, /r/ → [j]) führt zur Entwicklung von zwei souverän und simultan wirkenden Lautsystemen. Das volle System (Sf) wird bei Perception, das durch Lautersatz reduzierte (S_f) bei Sprechproduktion verwendet. /r/ als 'schwierig artikulierbarer' Laut wird oft durch [j] vertreten. Die Reduktion erfolgt also durch Anwendung eines Elementes gleichzeitig für mehrere Phoneme. Die Art und Weise des Ersetzens mancher Sprechlaute im Kleinkindesalter stellt das JAKOBSONsche Prinzip der Hierarchie aufgrund der Polarität einzelner Oppositionen im Aufbau des vollen phonologischen Systems von Sprachen bzw. bei Individuen der Sprachgemeinschaft, in Abrede.

GÁBOR ASZTALOS—TAMÁS SZENDE